

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ГОЛОВАЩЕНКО СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

УДК [27–23–756:116+3.071](477–25)"18/19"

**БІБЛІЄЗНАВСТВО В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
(XIX – ПОЧ. XX СТ.): СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
ТКАЧУК Марина Леонідівна,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
декан факультету гуманітарних наук

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
АРІСТОВА Алла Вадимівна,
Національний транспортний університет,
завідувач кафедри філософії та педагогіки

доктор філософських наук, професор
БОГАЧЕВСЬКА Ірина Вікторівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор кафедри
культурології

доктор філософських наук, професор
САГАН Олександр Назарович,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН
України, провідний науковий співробітник

Захист відбудеться « 5 » червня 2015 р. о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «   » квітня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Модернізація світоглядних і методологічних засад релігієзнавчих та богословських досліджень об'єктивно інтенсифікує пошуки у царині біблієзнавства. Орієнтація на світовий досвід має враховувати вітчизняну культурну та конфесійну специфіку. Тож перед українською релігієзнавчою наукою постає потреба в цілісній і всебічній реконструкції ідейних, методологічних та дидактичних підвалин розвитку вітчизняної традиції вивчення Біблії. Це передбачає освоєння доробку як окремих дослідників, так і цілої фахової спільноти, пов'язаної з продукуванням знань про Біблію, їх академічним викладанням і популярним просвітницьким поширенням. Така спільнота сформувалася у Київській духовній академії (КДА) XIX – початку XX ст. При цьому її внесок до останнього часу залишався в Україні невивченим. На часі систематична реконструкція, введення до обігу, наукове осмислення здобутків вихованців і викладачів КДА у дослідженні та викладанні Біблії.

Київське біблієзнавство привернуло увагу фахівців ще у другій половині XIX – на початку XX ст. Свідченням цього є, зокрема, нариси з історії вивчення та функціонування Біблії у вітчизняній православній культурі (С. М. Сольський); екскурси з історії КДА, що містять, з-поміж іншого, перші узагальнення її біблієзнавчого доробку (І. М. Корольков, І. Г. Малишевський, прот. Ф. І. Титов); праці, присвячені проблемам, завданням та напрямкам розвитку біблієзнавства в Російській імперії (архієп. Михаїл (Лузін), І. О. Чистович, М. В. Нікольський, Ф. Г. Єлеонський). Певні спроби репрезентації та оцінки персонального доробку провідних дослідників Біблії з КДА здійснено також у працях меморіально-біографічного і мемуарного жанрів, написаних учнями й колегами. Фрагменти історичної та теоретичної рефлексії біблієзнавства у КДА в контексті аналізу еволюції православного богослов'я трапляються у творах діячів російської еміграції XX ст. (прот. Г. В. Флоровський, М. Н. Глибоковський). Спробу опису дослідницького та освітнього процесу в київських духовних школах здійснено також у православній українській еміграції (А. І. Жуковський).

Перерва у розвитку київської богословської традиції і відсутність прямих стимулів до її наукового вивчення призвели до того, що світська радянська та рання пострадянська історіографія цілковито знехтувала біблієзнавчою спадщиною КДА (М. Е. Міхейкіна). Початки висвітлення історії православної біблійної науки церковними авторами з середини 1980-х рр. на хвилі пізньорадянської лібералізації стосувалися насамперед Московської та Санкт-Петербурзької духовних академії (свщ. В. Строганов, ієромон. Іануарій (Івлієв), ієромон. Алексій (Макринов)). Натомість доробок біблієзнавців КДА аж до початку 2000-х рр. згадували лише у панорамних оглядах та енциклопедичних біобібліографічних статтях, присвячених російському православному біблієзнавству (прот. О. Мень,

прот. Р. Снігірьов, Н. Н. Каспарова, О. В. Курочкіна, Н. С. Степанова, А. С. Чистякова). Маючи на меті спроби реконструювати історико-культурний і богословський контекст православних біблієзнавчих досліджень та презентувати їхню дисциплінарну структуру, праці зазначених авторів, зрозуміло, хибували на ретроспективність, надмірну загальність та побіжність у тих частинах, що стосуються доробку конкретних авторів та освітньо-наукових осередків.

Лише від початку 2000-х рр. спостерігаємо спроби спеціального вивчення біблієзнавчої спадщини КДА, ініційовані українськими дослідниками. Суттєвим стимулом для такого вивчення стала необхідність реалізації одного з найважливіших завдань сучасного вітчизняного релігієзнавства, що полягає у здійсненні всебічної фахової реконструкції та аналізу історії релігійної і богословської думки на українських теренах. Вагомим імпульсом виявилось також прагнення як церковних, так світських вчених до подальшого розвитку богословської освіти та науки в Україні.

Зокрема, протягом останнього десятиліття здійснено перші кроки в дослідженні біблієзнавчого доробку низки київських академістів ХІХ – початку ХХ ст.: С. М. Сольського, Я. О. Олесницького, прот. Ф. І. Титова, прот. Ф. Я. Покровського, В. П. Рибінського, прот. О. О. Глаголева, Д. І. Богдашевського (архієп. Василя). Розвідки відповідного тематичного спрямування вписані, здебільшого, у загальний історико-церковний, історико-філософський та історико-богословський контекст (С. І. Головащенко, І. А. Карсим, прот. М. Макар, М. Л. Ткачук, В. І. Ульяновський) або в контекст історії сходознавчих студій в Україні (Е. Г. Циганкова). Відомості про біблієзнавчі здобутки окремих київських академістів містяться у панорамних оглядах київської духовно-академічної традиції, хоча й репрезентовані надто фрагментарно (Н. А. Шип).

Разом із тим, попри певний досвід в опануванні теми, набутий авторами дореволюційних часів, православних діячів еміграції ХХ ст. та сучасними церковними і світськими дослідниками, висвітлення біблієзнавчого доробку викладачів та вихованців КДА залишається епізодичним та слабо структурованим у дисциплінарному відношенні. Дослідницькі рефлексії щодо вивчення Біблії київськими академістами, як правило, недостатньо враховують безпосередній контекст їх богословсько-освітніх, просвітницьких та церковно-місіонерських практик. Таким чином, до цього часу не сформовано цілісного уявлення про біблієзнавчу спадщину КДА та місце і роль цієї інституції у становленні традиції дослідження й викладання Біблії на східнослов'янських теренах.

Представлена дисертація є спробою заповнити зазначену прогалину, окреслити широту проблемного поля та перспективи наукового розроблення питань, пов'язаних із реконструкцією історії київського духовно-академічного біблієзнавства, актуалізувати відповідний напрям наукових досліджень у сучасному українському академічному середовищі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію підготовлено у межах науково-дослідних тем «Філософська

і богословська думка в Київській духовній академії на початку ХХ ст.» (держреєстраційний № 0109U000442) та «Київська духовна академія (1819–1924) в іменах» (держреєстраційний № 0113U002485) кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі – НаУКМА).

Метою дисертаційної роботи є реконструкція та осмислення традиції біблієзнавчих студій і викладання знань про Біблію у Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.

Реалізація поставленої мети потребує розв'язання таких дослідницьких завдань:

- здійснити комплексний аналіз світської та церковної історіографії предмету дослідження;
- визначити теоретичні принципи й методологічні засади релігієзнавчого опрацювання теми;
- на підставі залучення до наукового обігу історичних документів і першоджерел сформувати джерельну базу вивчення київського духовно-академічного біблієзнавства ХІХ – початку ХХ ст.;
- проаналізувати історико-культурний, освітній і релігійний контекст, ідейні та інституційні чинники формування біблієзнавчого дискурсу у КДА ХІХ – початку ХХ ст.;
- за допомогою дослідження інституційних джерел реконструювати систему викладання знань про Біблію, що склалась у КДА в ХІХ – на початку ХХ ст. (її організацію, структуру, особливості змісту й методики) та висвітлити досвід дидактичного теоретизування біблієзнавців КДА;
- на основі аналізу теоретичної спадщини провідних біблієзнавців КДА зазначеної доби окреслити проблемне поле, предметно-тематичну структуру та жанрові особливості їхніх фахових досліджень;
- виявити науково значущі результати студій київських академістів у конкретних галузях біблієзнавства;
- осмислити набутий викладачами і вихованцями КДА досвід популяризації знань про Біблію та їх застосування в катехитичних, просвітницьких, місіонерських церковних практиках;
- визначити зміст і специфіку біблієзнавчих досліджень у КДА в контексті церковно-богословських завдань та взаємодії з європейською і світовою біблійною наукою;
- з'ясувати місце і роль КДА у розвитку православного біблієзнавства на вітчизняних теренах.

Об'єктом дослідження є богословська спадщина Київської духовної академії ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження становить досвід біблієзнавчих студій і викладання знань про Біблію у Київській духовній академії зазначеної доби.

Методи дослідження визначено на основі загальнонаукових принципів системності, цілісності, об'єктивності, доказовості, історизму. Враховуючи специфіку предмета і визначаючи методологічні засади саме релігієзнавчого дослідження теми, дисертант формував установку на вивчення біблієзнавства як історії освоєння сакрального тексту, домінантного у вітчизняній релігійній культурі. Це актуалізувало принципи толерантності, діалогізму, ідейної та конфесійної незаангажованості.

Аналіз еволюції біблієзнавчої традиції у КДА на хронологічно тривалому відрізку часу визначив необхідність застосування історико-генетичного та історико-типологічного методів дослідження. Вивчення її конкретних елементів здійснено за допомогою структурно-функціонального аналізу, що забезпечив виявлення особливостей організації, структури, змісту та методики як академічного, так і популярного викладання знань про Біблію у КДА в ХІХ – на початку ХХ ст.

Культурно-освітній і релігійний контекст, ідейні та інституційні чинники формування біблієзнавчого дискурсу в КДА ХІХ – початку ХХ ст. реконструйовано на основі культурологічного, контекстуального та компаративного підходів, застосування яких визначило розгляд біблієзнавчої традиції КДА ХІХ – початку ХХ ст. як феномену богословської та гуманітарної культури тієї доби і водночас вияву особистісної творчості її речників, уможливило аналіз змісту і специфіки біблієзнавчих досліджень у КДА в контексті церковно-богословських завдань і взаємодії з європейською та світовою біблійною наукою.

Застосування елементів просопографічного аналізу зумовило акцент на специфічних для соціуму, доби та конфесії способах вироблення і трансляції біблієзнавчих знань, на їх виявленні в досвіді певної професійної групи та її окремих представників.

Формуючи історіографічну і джерельну базу дослідження, аналізуючи інституційні джерела КДА, мову, термінологію, нарративні засоби київських біблієзнавців, дисертант послуговувався методами текстуального, лексико-термінологічного, формально-жанрового, сюжетно-композиційного, проблемно-змістового аналізу. Вивчення корпусів однорідних текстів (наприклад, бібліографічних оглядів або рецензій) додатково потребувало застосування методів контент-аналізу й узагальнення.

Герменевтичний та ідейно-концептуальний аналіз науково-богословської творчості київських академістів у конкретних галузях біблієзнавства дав змогу виявити світоглядні орієнтири, теоретичні засади й науково значущі результати їхніх студій.

Системний підхід уможливив синтезування результатів вивчення й викладання Біблії у КДА ХІХ – початку ХХ ст. із застосуванням зазначених вище способів аналізу, визначив бачення цього комплексного феномену в цілісності та повноті його інтелектуальних і духовно-практичних вимірів – як відображення тогочасних наукових, богословських, морально-етичних, суспільних, дидактичних поглядів та уявлень, як елемент системи освітніх,

дослідницьких та ідейно-виховних практик, як інституційовану спільноту з предметно і тематично специфічним полем діяльності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні першого у релігієзнавчій науці дослідження процесів становлення і розвитку біблієзнавства в Київській духовній академії XIX – початку XX ст., а також реконструкції останнього як цілісної системи дослідницької та викладацької діяльності.

Здійснене дослідження дало можливість обґрунтувати низку положень, що вирізняються науковою новизною і виносяться на захист:

Уперше:

- обґрунтовано методологічну значущість вивчення біблієзнавчої спадщини Київської духовної академії XIX – початку XX ст. як специфічного явища богословської, наукової та гуманітарної культури тієї доби й водночас вияву персональної творчості її речників; як цілісної єдності досліджень Біблії та викладання знань про неї в контекстах вищої православної духовної освіти, масових церковних практик (релігійно-просвітницької, місіонерської), взаємодії релігійного й наукового знання;
- сформовано джерельну базу вивчення біблієзнавчих досліджень та викладів у КДА XIX – початку XX ст. на підставі вивчення дослідницьких та критико-бібліографічних творів київських академістів-біблієзнавців, а також уперше введених до наукового обігу інституційних і навчально-методичних документів КДА, програм та конспектів навчальних курсів, матеріалів дискусій з теоретичних і методичних питань, викладацьких рецензій та відгуків на дослідження з біблійної тематики;
- реконструйовано систему біблієзнавчої освіти у КДА; з’ясовано, що головною ознакою її інституційного оформлення став предметно-дисциплінарний розподіл за кафедрами Святого Письма Старого й Нового Завіту, біблійної історії, біблійної археології та давньоєврейської мови, який корелював зі змістом таких дослідницьких напрямів, як біблійна ісагогіка, біблійна археологія та культура, біблійна текстологія, дослідження біблійних мов та перекладів, історична та літературна критика Біблії, біблійна екзегеза й богослов’я;
- на підставі систематичного аналізу дидактичного теоретизування київських академістів-біблієзнавців виявлено, що їхні пошуки та зусилля спрямовувалися на посилення ролі студіювання Біблії у богословській освіті, підвищення якості вивчення біблійних мов та створення досконалих біблієзнавчих підручників; доведено, що їхні дидактичні підходи ґрунтувалися на захисті автентичності, достовірності, цілісності біблійного тексту відповідно до завдань церковної богословської освіти, місії, релігійної просвіти та виховання;
- окреслено предметно-тематичну структуру біблієзнавчих досліджень у КДА XIX – початку XX ст., що включала: перекладання Біблії, розвідки з біблійної ісагогіки, екзегези та богослов’я, вивчення біблійної історії та

археології, дослідження біблійної апокрифіки, текстологічну, філологічну, літературну та історичну критику Біблії;

– увиразнено науково значущі результати студій київських академістів у текстологічному та філологічному опрацюванні Біблії (критичне зіставлення церковнослов'янського та масоретського текстів, наукове та навчальне застосування авторських біблійних перекладів), в біблійній археології (еволюція від описів первинного емпіричного матеріалу до історико-культурних реконструкцій та теоретичних узагальнень), в біблійній ісагогіці (обґрунтування православних ісагогічних викладів на основі взаємодії історичного та догматичного підходів), в літературній критиці Біблії (конструктивне використання здобутків тогочасного мово- й літературознавства для аналізу давньоєврейської старозавітної поезики), в біблійній герменевтиці та екзегезі (тлумачення російського Синодального перекладу шляхом мовного та історико-культурного аналізу);

– визначено, що евристична та методологічна цінність парадигми біблієзнавчих досліджень, що склалась у КДА впродовж XIX – початку XX ст., полягала в критичному освоєнні закордонних джерел, у залученні актуальних наукових даних, дослідницьких підходів і технік, у прагненні балансу між відданістю догматичній традиції та дотриманні вимог наукової раціональності; при цьому виявлено, що основний вектор розвитку православного біблієзнавства у КДА визначався і коригувався церковно-апологетичними запитами щодо дослідницького пошуку та конфесійною специфікою учбового закладу;

– розкрито специфічний характер зумовленого ідейно-конфесійними завданнями КДА, як навчально-богословського закладу, сприйняття київськими академістами здобутків світового біблієзнавства, який полягав у дослідницько-дидактичній рецепції доробку іноземних дослідників-«ортодоксів» і запереченні раціоналістичної біблійної критики шляхом захисту традиційної атрибуції та автентичності біблійних текстів, зіставлення їх буквального й символічного тлумачення, визначення пізнавальних можливостей та меж їх історичної інтерпретації; з'ясовано, що критика раціоналізму здійснювалася київськими академістами на основі принципів сакральності Біблії, історично-догматичної єдності Писання й Передання, супранатуралізму та провіденціалізму; водночас виявлено, що визнання ними еволюції релігійності людства уможливлювало історичний та компаративний підходи, сприяючи зародженню у КДА елементів «проторелігієзнавства» на ґрунті біблійних досліджень;

– встановлено, що популяризація знань про Біблію у КДА наприкінці XIX – початку XX ст. відбувалася шляхом укладання правил популярних біблійних тлумачень, створення проектів «шкільних Біблій», публічної пропаганди суспільного значення та моральної цінності Святого Письма, розробки методик застосування Біблії в просвітницькій та місіонерській праці; при цьому виявлено суперечливий характер узгодження біблієзнавцями КДА академічного освоєння Біблії з її конфесійно

адаптованою до масової релігійної свідомості презентацією у практиках релігійної просвіти, міжконфесійної полеміки та місіонерства;

– доведено наявність сформованої протягом XIX – початку XX ст. традиції київського духовно-академічного біблієзнавства, увиразненої в діяльності цілісної дослідницько-викладацької спільноти, згуртованої єдиним комунікативним простором, спадковістю категоріального апарату й герменевтичних принципів біблієзнавчого знання, його «шкільним» характером, дисциплінарно забезпеченим навчанням за «кафедрами», ретрансляційним зв'язком «учительства-учнівства», критичною рецепцією здобутків інших біблієзнавчих традицій;

– з'ясовано, що культурно-національна ідентичність київського духовно-академічного біблієзнавства формувалася в умовах, коли іноземний та іновірний досвід вивчення Біблії адаптувався до православної мовної і літургійної специфіки, а уніфікація за великоросійськими зразками визначала виховану у КДА надетнічну «імперську ідентичність» (православність, «самодержавність», становість, належність до регіонального різновиду «руської православної народності») більшості київських академістів; водночас обґрунтоване припущення, що наявність «київської» регіональної та особистісної специфіки контакту професорів-біблієзнавців КДА з навколишнім культурним середовищем сприяла формуванню передумов для підготовки україномовних перекладів біблійних текстів та оновлення церковного життя в Україні у революційні роки.

Уточнено :

– наявність безпосереднього впливу на формування традиції київського духовно-академічного біблієзнавства XIX – початку XX ст. києво-могилянської культури XVII – XVIII ст., а саме: напрацьованого її представниками досвіду рецепції новочасної європейської науки, спроб прочитання Біблії крізь призму текстуальної, філологічної, літературної та історичної критики (що втілилися в гебраїстичних студіях, викладанні біблійних мов, біблійно-перекладацькій праці, екзегезі), второваного у КМА конфесійно визначеного шляху сприйняття європейського інтелектуального ресурсу в біблієзнавчих дослідженнях та освіті;

– вагому роль у формуванні київського духовно-академічного біблієзнавства XIX – початку XX ст. систематичної комунікації провідних біблієзнавців КДА із фахівцями інших православних духовних навчальних закладів Російської імперії, а також їх безпосередній участі у всеросійських науково-богословських проектах (створення й популяризації Синодального перекладу Біблії, «Толковой Библии» О. П. Лопухіна, «Православной богословской энциклопедии»);

– особливості «київської версії» православної біблійної апологетики кінця XIX – початку XX ст., що увиразнилася в обґрунтуванні викладу біблійних знань з позицій супранатуралізму, провіденціалізму, телеології, історичності біблійної оповіді; в осмисленні біблійно-історичних і біблійно-богословських аспектів «єврейського питання», у протистоянні на біблійному

грунті іновірним (протестантсько-«сектантським») впливам та секулярним ідеям, пов'язаним із спекуляцією на соціальній проблематиці;

– направи подальшого вивчення біблієзнавства в КДА ХІХ – початку ХХ ст., зокрема: реконструкція його особливостей і здобутків у контексті досвіду інших православних духовних академій Російської імперії; розкриття теоретичного та дидактичного потенціалу окремих біблієзнавчих дисциплін; поглиблене дослідження персонального доробку визначних київських академістів-біблієзнавців.

Набули подальшого розвитку:

– релігієзнавче осмислення Біблії як сакрального тексту, базового для вітчизняної духовної культури – зокрема, аналіз його функціонування у просторі церковних літургійних і паралітургійних практик, а також науково-богословське осягнення у процесі інституціалізації біблієзнавчої академічної спільноти;

– модель історичної та теоретичної реконструкції київської духовно-академічної культури – завдяки можливості поширення досвіду та результатів здійсненого дослідження на вивчення інших галузей освітньо-наукової діяльності КДА (історико-церковної науки, різних дисциплінарних напрямів православного богослов'я, компаративно-релігієзнавчих студій).

Теоретичне значення одержаних результатів полягає передусім у виокремленні у вітчизняному релігієзнавстві та богослов'ї особливої предметної галузі – історії біблієзнавчих досліджень. Київське духовно-академічне біблієзнавство проаналізовано як специфічну сферу наукової, викладацької, богословсько-апологетичної та релігійно-просвітницької діяльності. Уводячи до наукового обігу значний масив раніше не досліджених в означеному аспекті публікацій, інституційних документів, архівних матеріалів тощо, дисертаційна робота істотно збагачує джерельну базу досліджень не лише біблійної науки, а й богослов'я у цілому в їхній концептуальній та інституційній еволюції на українських теренах, уможливорює вдосконалення методологічних підходів, дослідницьких і пояснювальних стратегій, уточнення відповідних фактів та оцінок. Це значно поліпшує сучасний фаховий рівень вивчення богословської та в цілому гуманітарної культури України ХІХ – початку ХХ ст. і водночас розширює перспективи сучасної української релігієзнавчої, філософської та теологічної освіти.

Практичне значення роботи. Результати дослідження суттєво поповнять зміст навчальних курсів з релігієзнавства, теології, біблієзнавства, історії релігійної та богословської думки в Україні, сприятимуть підвищенню рівня викладання зазначених дисциплін у світській і церковній вищих школах.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Основні положення та результати дисертації дисертант отримав особисто. Кандидатську дисертацію на тему «Особливості еволюції Руської православної церкви як суспільного інституту» захищено у 1991 р. Матеріали

кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Окремі ідеї та висновки дисертаційного дослідження було викладено у доповідях і виступах здобувача на наукових читаннях «Вітчизняна філософська традиція: інтелектуальний і культурний контекст» (Київ, 2001); VII Міжнародних Могилянських читаннях, присвячених 130-й річниці заснування Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (Київ, 2002); Міжнародній науковій конференції «Україна XVII ст.: суспільство, філософія, культура» (Київ, 2003); щорічній науковій конференції НаУКМА (Київ, 2002, 2003, 2004); XI, XII, XIII та XIV Міжнародних міждисциплінарних конференціях з юдаїки (Москва, 2004, 2005, 2006, 2007); II наукових Несторівських читаннях «Аскетична мораль у давньоруській культурі» (Київ, 2004); Міжнародній науковій конференції «Єврейські міфи та міфи про євреїв» (Москва, 2004); Міжнародній науковій конференції «Ad fontes / До джерел», присвяченій 390-й річниці заснування Києво-Могилянської академії (Київ, 2005); Міжнародній науковій конференції «Релігієзнавство як міждисциплінарна наука» (Санкт-Петербург, 2006); VI Міжнародній конференції філософів слов'янських країн «Poznanie teoretyczne a prawda» (Жешув, 2007); XV Санкт-Петербурзьких релігієзнавчих читаннях «Музей как пространство для межкультурного и межконфессионального диалога» (Санкт-Петербург, 2008); Міжнародній конференції «Церковь, наука и образование в России: история и перспективы» (Сергієв Посад, 2010); круглому столі «Проблеми перекладу та інтерпретації релігійних текстів» (Донецьк, 2011); науково-теоретичній конференції, присвяченій 150-річчю з дня народження єп. Василя (Богдашевського) (Київ, 2011); Міжнародних науково-практичних конференціях «Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи» (Київ, 2009, 2010, 2011, 2013); круглому столі «Християнські цінності та політика» (Київ, 2012); Всеукраїнському семінарі «Традиції вивчення Біблії: вітчизняний досвід» (Київ – Пуща-Водиця, 2012); I Міжнародному конгресі дослідників релігії «Религия в век науки» (Санкт-Петербург, 2012); круглому столі «Проблеми і перспективи релігійної освіти в Україні з урахуванням світового і вітчизняного досвіду» (Київ, 2012); XXXVI та XXXVII Міжнародних Добролюбовських читаннях (Нижній Новгород, 2012, 2013); III Міжнародній науково-практичній конференції «Релігії Росії» (Нижній Новгород, 2013); XIII Міжнародній науковій конференції «Государство, общество, церковь в истории России XX века» (Іваново, 2014).

Результати дисертаційного дослідження систематично обговорювалися на засіданнях кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА і використовувались у практиці викладання курсів «Біблієзнавство» та «Історія християнства» (НаУКМА); «Вивчення й викладання Біблії в Київських духовних школах XVIII–XX ст.» (КДАіС УПЦ); «Історія

біблієзнавчих досліджень у Київській академії XVIII – поч. XX ст.» (Ягеллонський університет, Краків).

Публікації. Основні етапи, положення та результати дослідження відображено в одній індивідуальній монографії загальним обсягом 29,5 друк. арк., у розділі колективної монографії обсягом 2 друк. арк. та 38 публікаціях, 26 з яких розміщено в українських та зарубіжних фахових виданнях, 12 – у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій та інших наукових виданнях, загальним обсягом 32,15 друк. арк.

Структура роботи відповідає меті й завданням дослідження і зумовлена логікою розкриття теми. Дисертація містить вступ, 5 розділів (17 підрозділів), висновки, список використаних джерел і літератури. Повний обсяг дисертації становить 508 сторінок, з яких список використаних джерел і літератури – 103 сторінки (831 позиція).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його мету і завдання, об'єкт і предмет, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертації, подано відомості щодо її апробації, структури, зв'язку з науковими програмами.

У **першому розділі «Біблієзнавство в Київській духовній академії XIX – початку XX ст.: стан і перспективи дослідження»** з'ясовано теоретичні та практичні передумови дослідження, висвітлено стан наукової розробленості теми, визначено методологічне підґрунтя і джерельну базу дисертації.

Підрозділ 1.1 «Біблієзнавство в КДА XIX – початку XX ст.: історіографічний аспект» присвячено аналізу попереднього досвіду вивчення еволюції біблієзнавчих досліджень у Київській духовній академії. Так, елементи висвітлення біблієзнавства в КДА містилися вже у працях представників російської православної духовно-академічної культури XIX – початку XX ст. Проте поступ біблійної науки й викладання знань про Біблію саме в КДА розглянуто в усіх цих роботах лише як елемент загальноросійського процесу в царині розвитку богослов'я та духовної освіти; його персональна репрезентація є неповною. «Пострадянська» історіографія предмета, хоч і привертала увагу до перерваної традиції, все ж характеризувалася компліативним відтворенням оцінок, сформованих у російському духовно-академічному середовищі кінця XIX – початку XX ст. та у православній еміграції першої половини XX ст. Звернуто увагу на перші кроки у вивченні біблієзнавчої спадщини КДА, що їх здійснили українські дослідники. Критично оцінено спрямування та результати попередньої дослідницької традиції.

У **підрозділі 1.2 «Теоретичні та методологічні проблеми вивчення біблієзнавчої спадщини Київської духовної академії»** автор аналізує та

обґрунтовує методологічні основи дослідження, поняттєво-термінологічний апарат, висвітлює проблемні аспекти вивчення предмета. Базовими визначено загальнонаукові принципи системності, цілісності, об'єктивності, історизму, конкретності; контекстуальний підхід; урахування співвідношення загального та особливого, емпіричного й теоретичного; установку на міждисциплінарний характер дослідження. Методологія академічного релігієзнавства, застосована в дисертації, актуалізувала принципи загальнолюдськості, толерантності та плюральності, ідейної і конфесійної незаангажованості. Означені принципи й підходи зумовили залучення технік герменевтичної реконструкції, методів генетичного, компаративного, просопологічного аналізу. Сформовано бачення Біблії у просторі церковних літургійних і паралітургійних практик, а православного біблієзнавства в КДА – у повноті його інтелектуальних (науковий, богословський) і духовно-практичних (освітній, просвітницький) вимірів, як специфічного явища богословської та гуманітарної культури тієї доби і водночас вияву особистісної творчості її речників. Провідного значення набуває вивчення цього феномену з точки зору його інституціональної залученості до системи духовної освіти. Методологічні настанови сучасної соціології науки спонукали розглядати еволюцію біблієзнавчих досліджень і викладів у київському академічному середовищі означеного періоду як соціальний процес становлення певної дослідницької спільноти, виокремлення в її діяльності специфічного поля досліджень, їх предметно-тематичного оформлення та дисциплінарного структурування. Проаналізовано колізії термінологічного відтворення предмета дослідження; обґрунтовано застосування ключового поняття «біблієзнавство».

У підрозділі 1.3 «Київське духовно-академічне біблієзнавство ХІХ – початку ХХ ст.: джерельна база дослідження» розглянуто джерелознавчі питання як у загальному вимірі, з урахуванням актуального досвіду (часто піонерського) досліджень спадщини КДА, так і спеціально щодо представленої дисертації. Наголошено на важливості вивчення першоджерел, рукописної спадщини, журнальної періодики, епістолярного жанру, мемуаристики. Джерельною базою власної роботи дисертант визначає насамперед біблієзнавчі публікації вихованців і викладачів КДА та академічні інституційні документи, різножанрові спогади про чільних київських академістів-біблієзнавців. Уперше теоретичним джерелом став масив відгуків та рецензій академічної професури на праці з біблійної тематики. У зв'язку з цим особливого значення набули архівні дослідження, передусім у фондах ЦДІАК та ІР НБУВ. Зроблено також кілька застережень щодо свідомого обмеження джерельної (зокрема архівної) бази дослідження на нинішньому етапі роботи; окреслено перспективи її подальшого опрацювання.

Підсумовуючи розділ, дисертант зауважив, що біблієзнавчі студії у КДА донині не ставали предметом систематичної фактологічної та теоретичної реконструкції, насамперед у контексті духовної освіти Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Залишаються недослідженими

випрацювані у стінах КДА герменевтика й дидактика популярного викладу біблійних знань у системі церковної просвіти та місії. Заслуговує на повнішу реконструкцію персональний творчий доробок київських академістів – дослідників Біблії. Вивчення київського біблієзнавства саме в його «духовно-академічній» формі дасть змогу краще проаналізувати специфіку дисциплінарного та жанрового структурування біблієзнавчих досліджень у КДА; виявити своєрідність київського біблієзнавства саме як наукової та богословської «школи», або «традиції».

Другий розділ «Біля витоків київського православно-академічного біблієзнавства ХІХ – початку ХХ ст.» присвячено з'ясуванню передумов становлення київського духовно-академічного біблієзнавства у вітчизняному та в європейському контексті, а також ролі киево-могилянської традиції у цьому процесі.

У *підрозділі 2.1 «Поширення Святого Письма в Україні: домогилянський та ранньомогилянський періоди»* ретроспективно показано становлення вітчизняної традиції вивчення Біблії у зв'язку із загальноєвропейським мотивом релігійно-національного самовизначення. Найвідоміші в українській історії біблійні рукописи і друковані видання ХVІ ст. (Острозька Біблія, Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол) відображали зацікавленість культурної еліти просвітою та духовним зростанням співвітчизників. Біблійний текст і його святоотцівські коментарі були підґрунтям богословсько-катехитичних, літургійних, гомілетичних, моралістичних й еклезіологічних творів староукраїнських книжників домогилянської та ранньомогилянської доби. Літургійне освоєння Біблії з ХVІ ст. поєднувалося з її застосуванням у полеміці з католиками і протестантами; утверджувалося містичне, «духовне» прочитання Святого Письма на противагу західним «силогізмам». Водночас певні аспекти витлумачення Біблії православними вкорінювалися в тодішній європейській духовній та освітній контекст. Так, уже з кінця ХVІ ст. у православних братських школах та Острозькій школі, а з ХVІІ ст. – в Київській колегії (Академії) зародилися початки викладання біблійних знань.

У *підрозділі 2.2 «Біблієзнавство в Києво-Могилянській академії та європейська традиція дослідження Біблії: тексти і контексти»* дисертант аналізує нагромаджені в Києво-Могилянській академії у ХVІІІ – на початку ХІХ ст. потужні шари біблійної та біблієзнавчої книжності, репрезентованій у дослідницьких і викладацьких практиках досвід освоєння Біблії. Здійснено огляд масиву європейської біблійної та біблієзнавчої книжності, що був представлений в КМА з кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. і згодом став найважливішим складником джерельної та текстологічної спадщини біблієзнавства в оновленій КДА. Основна мета такого огляду – вказати як на реальні, так і на потенційно можливі вузли текстуальної та ідейно-методологічної наступності киево-могилянської традиції і біблієзнавства в КДА ХІХ – початку ХХ ст., а також оцінити імовірність та реальний ступінь такого впливу.

Підрозділ 2.3 «Київське біблієзнавче середовище XVIII – початку XIX ст.: постаті й здобутки» присвячено найпомітнішим освітнім та біблійно-дослідницьким стратегіям і практикам, що їх продемонструвала низка знакових представників моголянської культури. Європейськими освітніми та дослідницькими впливами в персональній творчості видатних діячів КМА були визначені новочасні трансформації у сприйнятті Біблії від орієнтації на святоотцівські тлумачення до прочитання її через призму текстуальної, філологічної, літературної, історичної критики; початки біблійної гебраїстики, біблійно-перекладацької справи; вдосконалення академічного викладу бібліологічних знань на підставі науково обґрунтованих вправ із герменевтики та екзегези. Це поєднало традиції, започатковані ще в киево-могилянську добу, з духовно-академічним біблієзнавством XIX ст. Утім, підсумовуючи розділ, дисертант критично оцінює залучення киево-могилянською культурою здобутків новочасної європейської біблійної науки та, відповідно, ступінь успадкування інтелектуального ресурсу в царині біблієзнавства оновленою КДА. Є підстави говорити лише про певну достовірність застосування тих чи тих фрагментів об'єктивно потужного біблієзнавчого ресурсу, яка зростала, наприклад, у гебраїстичних і біблійно-перекладацьких студіях; інші ж галузі академічної освіти чи досліджень демонстрували обмежене використання цього потенціалу. Тенденції до інтелектуальної рецепції (як культурний наслідок киево-могилянської доби) проявлялися в умовах трансформацій, яких зазнавала оновлена КДА у XIX – на початку XX ст. Розвиток київського духовно-академічного середовища цього періоду засвідчив своєрідність внутрішньої еволюції навчальної та дослідницької праці, а також шляхів залучення європейського досвіду. Це і визначило подальші напрями аналізу дисертантом ідейно-інтелектуального контексту та особливостей становлення й розвитку київського духовно-академічного біблієзнавства XIX – початку XX ст.

У третьому розділі **«Біблієзнавство в Київській духовній академії XIX – початку XX ст.: освітній та просвітницький аспекти»** розкрито досвід інституціалізації біблієзнавчих викладів у рамках київського осередку православної духовної освіти; показано структурування та функціонування системи бібліологічних дисциплін як навчальної галузі в КДА; розглянуто візії та практичні рекомендації київських академістів щодо освоєння Біблії як предмета популярного (просвітницького й місіонерського) викладу.

Так, у **підрозділі 3.1 «Біблієзнавча освіта в Київській духовній академії: становлення змісту, структури й функцій»** представлено структуру викладання знань про Біблію в КДА в її еволюції упродовж XIX – початку XX ст. з огляду на методичні й адміністративні трансформації за Статутами 1814, 1869, 1884, 1910 рр. Показано наступність засад біблійної освіти в КДА, забезпечену взаємодією представників кількох поколінь академічної професури. Протягом XIX ст. тривала поступова систематизація і структурно-дисциплінарне визначення біблійної освіти в КДА; із середини століття виокремилися бібліологічні дисципліни: «Святе Письмо Старого

Завіту», «Святе Письмо Нового Завіту», «Біблійна історія», «Єврейська мова та біблійна археологія», поділені на «загальнообов'язкові» та «спеціальні», або «групові». У 1860–1890-х рр. їх викладала плеяда вихованців КДА (С. М. Сольський, Я. О. Олесницький, А. С. Царевський, Ф. Я. Покровський, В. П. Рибінський, Д. І. Богдашевський, прот. О. О. Глаголев). Трансформації біблійних викладів початку ХХ ст. за академічним Статутом 1910 р. пов'язані із заснуванням додаткових кафедр Старого й Нового Завіту та залученням нових кадрів (М. Е. Поснов, В. Ф. Іваницький, Г. Г. Попович, М. П. Смирнов, М. Д. Бессарабов).

Аналіз інституційних документів демонструє, що статус КДА як церковного навчального закладу визначав домінування апологетичних завдань і настанов у викладанні Біблії.

Дисертант уперше проаналізував як теоретичне джерело викладацькі відгуки та рецензії на біблієзнавчі твори вихованців КДА. Вимоги і критерії оцінювання, що там містилися, відобразили персональні ідейні, герменевтичні й дидактичні позиції київських академістів-біблієзнавців у світлі їх викладацького досвіду та самостійні навчально-дослідницькі зусилля їхніх вихованців.

Найактуальнішими напрямками теоретичних пошуків професорів КДА у царині викладання Біблії були: підвищення якості ісагогічних вступів (С. М. Сольський); створення «шкільної тлумачної Біблії» (Я. О. Олесницький, В. П. Рибінський); поліпшення викладання Біблії, зокрема біблійних мов, у православних духовних школах (професори КДА в дискусії з М. Н. Глибоковським). Київські біблієзнавці також сформулювали основні вимоги до навчального викладу знань про Біблію, створили образ ідеального апологетичного підручника з біблійної історії, вводячи до викладацького обігу богослужбово-дидактичний доробок західних біблієстів-апологетів (Ф. Я. Покровський, В. П. Рибінський, прот. О. О. Глаголев).

Підрозділ 3.2 «Викладання біблійних мов у Київській духовній академії: культурно-історичний, конфесійний і дидактичний виміри» розкриває процес викладання оригінальних біблійних мов як специфічний культурологічний чинник розвитку біблієзнавства в КДА. Зазначено, що систематичне вивчення мов Біблії (давньоєврейської і грецької), започатковане ще в «могилянську добу», стало основою найдавнішої з біблієзнавчих спеціалізацій у КДА. Ця традиція не переривалася протягом усього часу існування Академії і склала скарбницю вітчизняної православної гебраїстики (С. Ф. Соловйов, І. П. Максимович, М. С. Гуляєв, Я. О. Олесницький, прот. О. О. Глаголев, Г. Г. Попович). Планомірно поєднуючи вивчення давньоєврейської мови та біблійної археології, викладачі КДА створювали історико-лінгвістичний фундамент для вивчення біблійних старожитностей, а біблійна мова засвоювалася невідривно від свого культурного контексту. Дисертант розглянув процеси, які у ХІХ ст. актуалізували питання про систематичне вивчення у православних духовних навчальних закладах давньоєврейської та грецької мов як «біблійних» і зумовили сприйняття православними європейських здобутків у галузі

дослідження біблійного тексту й методології перекладацької праці. Найважливішим тут стало використання масоретського тексту поряд із Септуагінтою для православних перекладів Біблії та православної екзегези.

Підрозділ 3.3 «Святе Письмо в контексті просвітницької діяльності професорів-біблієзнавців Київської духовної академії» продемонстрував важливий і специфічний аспект розвитку біблієзнавства в КДА ХІХ – початку ХХ ст. – осмислення Біблії як об’єкта і предмета популярного засвоєння у галузі народної школи, просвіти та православного місіонерства. Показано пошуки шляхів створення популярних біблійних тлумачень і «шкільного» викладу біблійних знань (Я. О. Олесницький, Ф. Я. Покровський, прот. О. О. Глаголев, В. П. Рибінський). Так, узагальнення зарубіжного досвіду популяризації Біблії заперечувалося введенням раціоналістичних і науково-критичних інтерпретацій до популярних біблійних викладів. Водночас схвально сприймалися новітні тенденції застосування т. зв. допоміжних засобів вивчення Біблії. У конкретних вітчизняних умовах «шкільна» популяризація Біблії мала стати засобом подолання релігійного індивідуалізму та зняттям православної апологетики. Критичне ж осмислення досвіду використання Біблії у православної місії та міжконфесійній полеміці на початку ХХ ст. (В. П. Рибінський) вело до висновку, що якісна популяризація Біблії невіддільна від її наукового дослідження. Разом з тим відповідні дискусії в КДА показали суперечливість узгодження академічного освоєння Біблії з її місіонерською і полемічною презентацією: дотримання наукових процедур аналізу й раціоналізованих правил біблійної екзегези мало поєднуватися зі спрощенням та уніфікацією біблійних тлумачень заради утвердження церковних догматів і практик.

Четвертий розділ «Біблієзнавчі студії в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.: європейський і вітчизняний контексти» репрезентує результати реконструкції тематики й змісту біблієзнавчих досліджень у київській духовно-академічній традиції ХІХ – початку ХХ ст., що здійснювалися згідно з дисциплінарним розподілом, сформованим на той час у світовій біблійній науці, а також мали специфічні для київського культурно-конфесійного простору риси та форми.

У **підрозділі 4.1 «Основні напрями біблієзнавчих студій у Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.»** на підставі аналізу публікацій київських академістів цього періоду з’ясовано, що їхній внесок до вітчизняного біблієзнавства і змістовно, і методологічно, і дидактично був визначений завданнями КДА як православного богословського навчального закладу. Біблієзнавчі дослідження здійснювалися тут під впливом культурно-ідеологічних чинників – як позитивних (зміцнення духовної освіти, розвиток науково-видавничої справи, богословської періодики), так і негативних (стагнація досліджень через ідеологічну цензуру). Акцент на філологічному опрацюванні Біблії, використання масоретського тексту й авторських перекладів біблійних книг у навчальних викладах і дослідницьких публікаціях – виразна «місцева» особливість біблієзнавчих досліджень саме в

КДА. У структурі цих досліджень у ХІХ – на початку ХХ ст. актуальними були: переклади Біблії та патристичних коментарів до неї; палеографічні, текстологічні й філологічні розвідки; дослідження у царині різних бібліологічних дисциплін і напрямів. Увиразнилися тематичні напрями, зокрема: біблійна ісагогіка; біблійна екзегеза та богослов'я; біблійна історія, біблійна археологія і культура; компаративне вивчення біблійної традиції в контексті стародавніх культур; вивчення біблійної апокрифіки; історична й літературна критика Біблії; презентація біблієзнавства як навчальної дисципліни.

Почалося осмислення біблієзнавчих досліджень як сфери взаємодії наукового та релігійного знання, яке відбувалося на тлі критично-апологетичного освоєння даних західної біблійної науки. Індикатором залучення до вітчизняного і світового наукового й богословського простору стали критико-бібліографічні публікації: огляди, рецензії, присвячені творам іноземних та російських авторів із широкого кола біблієзнавчих тем. Таку саму роль відігравала участь когорти професорів-біблієзнавців КДА у всеросійських науково-богословських проектах, насамперед в укладанні «Толковой Библии Лопухина» та «Православной Богословской Энциклопедии». Визначено внесок як штатних викладачів-біблієзнавців, так і багатьох викладачів та вихованців КДА, які поєднували свої біблієзнавчі дослідження з працею в інших галузях богослов'я чи церковної історії.

Підрозділ 4.2 «Слов'янська Біблія в Київській духовній академії: текстуальна „присутність” і досвід дослідження» присвячено аналізу виявлення у ХІХ – на початку ХХ ст. в КДА одного з ключових аспектів православного біблієзнавства – раціонально-критичної перевірки автентичності церковнослов'янського тексту Біблії як джерела вітчизняної літургійної традиції та індикатора церковності російських біблійних перекладів. Ці дослідження поставали у зв'язку з розвитком методологій і технік реконструкції автентичного тексту через зіставлення й аналіз різних рукописних та друканих версій, з'ясування їхніх текстологічних, лінгвістичних, літературних особливостей та ймовірних зв'язків з мовно-культурним контекстом. У ХІХ – на початку ХХ ст. у фондах бібліотеки та Церковно-археологічного музею КДА актуальними стали палеографічні джерела, критичні видання й дослідження церковнослов'янської Біблії. Розроблення цієї тематики стимулювали конкурси наукових праць (Макаріївська та Іосифівська премії). Серед «місцевих» здобутків виокремлено: дослідження історії слов'янського перекладу Біблії (О. Новицький); Острозької Біблії (С. Сольський); рукописних слов'янських Євангелій з київських книгосховищ (Г. Крижанівський). Попри нечисленність, вони були значущими з огляду на особливе місце вітчизняної культури у збереженні і трансляції богословського та літургійного досвіду православної Церкви у слов'янському світі.

Підрозділ 4.3 «Синодальний переклад Біблії: доробок КДА» присвячено участі фахівців із КДА у створенні й опрацюванні російського біблійного перекладу. Ідеться насамперед про перекладацькі справи під

егідою Російського біблійного товариства та під час підготовки повного російського перекладу (І. П. Максимович, М. С. Гуляєв, єп. Порфирій (Успенський), Я. О. Олесницький). Проаналізовано специфічний внесок київських академістів до освоєння й інкультурації вже здійсненого Синодального перекладу, до вироблення герменевтичної програми його популяризації і в перспективі – до становлення традиції російських «тлумачних Біблій». Ключовими тут стали правила укладання пояснювальних приміток до російського тексту повчальних книг Старого Завіту 1877 р. (Я. О. Олесницький). Популярне, але узгоджене з традицією роз'яснення новоствореного російського перекладу Святого Письма досягалося зіставленням мовних традицій, апеляцією до історичного та культурного контексту біблійної оповіді. Цей проект мав особливе значення для примноження в КДА власного герменевтичного досвіду, здатного оформлювати відповідне до православної екзегези застосування матеріалу, отриманого як із традиційних джерел, так і з використанням наукових даних. Водночас важливими були пошуки шляхів адаптації православної біблійної екзегези до освітніх, просвітницьких і місіонерських потреб. Тому в ідейно-методологічному зв'язку з правилами Я. О. Олесницького наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. опинилися дискусії про методи викладання Святого Письма (1896), спроби створення «шкільної Біблії», укладення «Тлумачної Біблії Лопухіна», оцінювання герменевтичної адекватності застосування біблійного матеріалу в місіонерських практиках.

У *підрозділі 4.4 «Західноєвропейська біблеїстика в осмисленні професорів Київської духовної академії»* проаналізовано особливості контакту православних дослідників-академістів ХІХ – початку ХХ ст. із західною біблійною наукою, особливо з її раціоналістичним і ліберальним напрямками. Цей контакт визначив як критику, так і рецепцію методологічних принципів, підходів та окремих результатів. Серед його чинників у ХІХ ст. були: еволюція загальноросійського духовно-інтелектуального контексту, часом несприятливого для зовнішніх запозичень; потреба в апологетичній реакції на західну «негативну» біблійну критику. Теоретичним обґрунтуванням означеної рефлексії стали актуальні в 1860–1870-х рр. стратегія й методика аналізу та спростування «негативної» біблійної критики (єп. Михаїл (Лузин)); історико-богословська оцінка новочасних раціоналістичних трансформацій у європейських біблійних дослідженнях (С. М. Сольський). Істотним було апологетично зорієнтоване зіставлення теологічного та наукового підходів. З 1880-х рр. біблієзнавча полеміка з західними дослідниками велася в КДА найбільше з таких питань: про застосування історичного еволюціонізму й історичної критики для аналізу генези, авторства та достовірності біблійних книг; про можливість раціональної перевірки біблійних повідомлень даними конкретних наук. Київські дослідники постійно знаходили в західних творах приклади боротьби «спіритуалістичних» і «натуралістично-критичних» поглядів на біблійну історію, приклади «традиційно-апологетичного опору», спрямованого проти раціоналістичних теорій. Європейських біблієзнавців

апологетичного спрямування вважали об'єктивними співниками православних (єп. Іриней (Орда), С. М. Сольський, А. С. Царевський, Ф. Я. Покровський, В. П. Рибінський, С. О. Песоцький, прот. О. О. Глаголев, Д. І. Богдашевський). Дискусія з інославними концепціями, особливо радикальними, стала невід'ємним складником розвитку біблійної науки у КДА, виявляючи освоєння новітніх герменевтичних і дослідницьких прийомів, залучення до комплексного вивчення Біблії допоміжних дисциплін (історії, археології, палеографії тощо).

У п'ятому розділі **«Проблемне поле київського духовно-академічного біблієзнавства ХІХ – початку ХХ ст.»** спеціально проаналізовано кілька персонально репрезентованих проблемно-тематичних напрямів у біблієзнавчих дослідженнях професорів та вихованців КДА ХІХ – початку ХХ ст. Важливість розроблення цих напрямів в Академії – або в утвердженні базових засад ідентичності православного біблієзнавства як такого, або в прилученні до тодішнього «переднього краю» досліджень Біблії, де відбувалося прогресивне зіставлення богословської та наукової парадигм мислення, творилися нові методологічні синтези, відкривалися нові виміри евристичної значущості традиційної спадщини.

У *підрозділі 5.1 «Православна біблійна ісагогіка в КДА: пошуки та здобутки»* докладно розглянуто аналіз київських біблієзнавців й академістів проблеми викладу вступних відомостей про Біблію на православних засадах. Показано, як на тлі доволі розлогого масиву ісагогічних розвідок у КДА вперше було сформульовано завдання створити православний ісагогічний вступ і запропоновано шляхи його розв'язання на гідному науковому рівні (С. М. Сольський). Основним принципом був підхід не лише історичний, а й догматичний, здатний захистити від заперечень раціоналістичної критики священність біблійних канонічних книг. Церковний Переказ відігравав роль історичного джерела для доказу автентичності біблійного тексту, а історична критика Біблії сприймалася як зняряддя апологетичного обґрунтування свідчень церковної традиції. Так розставлені київським біблієзнавцем концептуальні акценти у розкритті саме цієї теми визначилися домінуванням апологетичних і морально-дидактичних завдань. Такі настанови перегукувалися з інтенціями інших київських біблієзнавців. Вони стали лейтмотивом широковідомої хрестоматії зі святоотцівської ісагогіки (Я. О. Олесницький), а також цілковито реалізувалися в ісагогічних викладах з Нового Завіту знаного наступника С. М. Сольського (Д. І. Богдашевського).

Підрозділ 5.2 «Київська духовна академія і становлення біблійної археології» присвячено особливостям генези у КДА важливої галузі досліджень, спроектованих тематично насамперед на такі науково-богословські дисципліни, як біблійна археологія, біблійна історія, вивчення стародавньої біблійної культури, її порівняльний аналіз з іншими культурами. Праці київських дослідників (єп. Порфирій (Успенський), архім. Антонін (Капустін), Ф. Я. Покровський, ієромон. Платон (Рождественський), В. П. Рибінський, С. О. Булатов, М. К. Маккавейський, М. С. Стеллецький, прот. О. О. Глаголев, М. Е. Поснов, В. Ф. Іваницький) засвідчили

вітчизняний досвід освоєння первинного археологічного матеріалу, самостійні спроби історико-археологічних та історико-культурних реконструкцій, ініційовані археологічними здобутками XIX – початку XX ст.

Специфічною «київською» рисою була еволюція від емпіричних описів до теоретичних узагальнень, увиразнення методологічних принципів і вимог щодо біблійної археології як науки. Ця еволюція уособлена в біблійно-археологічних розвідках Я. О. Олесницького. Поєднуючи рецепцію здобутків тодішньої світової біблійної археології з власним дослідницьким досвідом, він став одним із перших у Російській імперії фахівців з цієї науки у сучасному її розумінні. Спеціально проаналізовано твори дослідника, в яких оприявлювалися його особиста методологія, герменевтика розв'язання конкретних пізнавальних завдань, зокрема дослідження й оцінки автентичності археологічних знахідок, що претендують на роль артефактів біблійної історії. Статус біблійної археології в КДА також зумовив її тісне поєднання з вивченням давньоєврейської мови. Попри проблемність упровадження в інших духовних школах, у КДА воно визначило високий рівень мовної освіти: реально відтворювалося історико-культурне та мовно-літературне підґрунтя біблійних повідомлень. Ініційований закордонними та власними здобутками, розвиток у КДА біблійної археології відбувався в об'єктивній взаємодії її церковно-апологетичного і науково-історичного аспектів.

Підрозділ 5.3 «Текстуальна, філологічна й літературна критика Біблії у спадщині професорів КДА» розкриває таку важливу рису розвитку київського біблієзнавства у XIX ст., як актуалізація питань текстуальної, філологічної та літературної критики Біблії, пов'язаних із дослідженням її оригінального «першотексту» як умістилища автентичного смислу.

Участь КДА у створенні російських біблійних перекладів у XIX ст. (робота під егідою Російського біблійного товариства на початку століття і підготовка Синодального перекладу Біблії у другій його половині) визначила філологічний та екзегетично-богословський інтерес київських дослідників Біблії до зіставлення «власної» традиції текстів LXX і масоретської Біблії. Почалося освоєння засобами текстології та філологічної критики давньоєврейського тексту як джерела православної традиції (єп. Філарет (Філаретов), Я. О. Олесницький).

Етапними у становленні київської духовно-академічної біблійної текстології в цілому виявилися своєрідні персональні спроби критичного розгляду історії загальноприйнятого давньоєврейського біблійного тексту (Я. О. Олесницький). Вони ґрунтувалися на історичному підході, на аналізі духовно-інтелектуального й релігійно-інституціонального контексту, на демонстрації філологічно та історично конструктивних аспектів порівняння різних текстуальних традицій. Промовистим став також аналіз Я. О. Олесницьким давньоєврейської старозавітної поезії. Питання про біблійну літературну форму набуло в нього першорядного герменевтичного значення, а герменевтика біблійної поезики отримала догматичний сенс. Я. О. Олесницький запропонував узгоджене з богословською логікою

«симфонії-синергії» конструктивне сприйняття методологічних ресурсів мово- та літературознавства для дослідження Біблії. Залучивши широке коло богословських і науково-критичних джерел, дослідник критично осмислив попередній досвід постановки та розв'язання проблеми визначення специфіки біблійної поезії, розбудував власну концепцію старозавітної поетики, утвердив і наукову, і богословську значущість давньоєврейського тексту Біблії. До того ж він продемонстрував навчально-методичний потенціал науково-богословського дослідження, орієнтованого на використання в академічному середовищі.

Я. О. Олесницький уособив унікальний досвід застосування текстуальної, філологічної та літературної критики Біблії як до аналізу конкретних старозавітних книг, так і до феномену старозавітної поетики в цілому. Цей доробок став зразковим для київської духовно-академічної богословської та біблієзнавчої школи.

Підрозділ 5.4 «Історична критика Біблії та погляд на біблійну історію: богословсько-апологетичний дискурс кінця XIX – початку XX ст.» присвячено аналізу апологетичного зіставлення професурою КДА традиційної і науково-раціоналістичної парадигм у царині біблійної історії та історичної критики Біблії. Поєднуючись із традиційним освоєнням Біблії, цей напрям водночас актуалізувався потребою реагувати на виклики раціоналістичної «негативної» критики й визначати місце нових наукових знань у системі православного богослов'я. Крім того, у цей період на розвиток біблійної апологетики впливали внутрішні проблеми: секуляризація та сцієнтизація суспільної свідомості, зниження авторитету церковної ідеології й моралі, поширення соціалістичного радикалізму. Відомі академісти-біблієзнавці, висловлюючись з різних питань походження й історичності біблійного тексту, обстоювали супранатуралістичне, телеологічне, провіденціалістське бачення історичного процесу, історичність біблійної оповіді в єдності її старозавітної та новозавітної частин (Ф. Я. Покровський, В. П. Рибінський, Д. І. Богдашевський, прот. О. О. Глаголев).

Своєрідність «київської версії» зіставлення наукового й богословського компонентів у структурі біблієзнавства визначалася як загальноросійськими стандартами (протистояння «бауро-вельгаузенівській» школі Ф. Я. Покровського; критика «панвавилонізму» В. П. Рибінського; критика Д. І. Богдашевським Л. М. Толстого), так і київською специфікою (біблійне осмислення «єврейського питання» чи «деполітизація» догматичних питань у прот. О. О. Глаголева).

Виразною особливістю київської біблійної апологетики була інтенція до розв'язання не лише богословських, а й навчально-дидактичних та ідейно-просвітницьких завдань: апологетичний мотив мав визначати і наукові студії, і шкільне викладання Біблії, і морально-просвітницьке її застосування. Водночас від початку XX ст. православна біблійна апологетика була тісно пов'язана з науковим мисленням і дослідженням. Так, визнання історичного розвитку релігійності людства уможливлювало компаративний підхід;

виправдовувалося використання актуального наукового матеріалу для вирішення конкретних дослідницьких завдань заради уникнення спекуляцій (В. П. Рибінський, прот. О. О. Глаголев). Пошуки в КДА ефективної взаємодії науки й богослов'я на біблійному ґрунті не лише стали підсумком «старої ісагогіки» ХІХ ст., а й засвідчили становлення перспективної герменевтичної стратегії, актуальної для еволюції православного біблієзнавства у ХХ ст.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено аналіз досвіду біблієзнавчих студій і викладання знань про Біблію у Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст. На цій підставі вперше у вітчизняній науці здійснена фактологічна й теоретична реконструкція традиції біблієзнавства в КДА як цілісної системи дослідницької та викладацької діяльності. Відповідно до поставленої мети й завдань дослідження, зроблено такі основні висновки і виділено такі результати роботи:

1. Цілісне й систематичне відтворення становлення і розвитку біблієзнавства в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст. базоване на врахуванні специфічної інтегрованості досліджень і тлумачень Біблії як до процесу професійного богословського навчання у КДА, так і до позаакадемічних церковних практик (проповідницьких, релігійно-просвітницьких, місіонерських), де взаємодіяли освітній, екзегетичний та апологетичний компоненти освоєння Біблії. Це дозволило, зокрема: збагатити бачення історії вітчизняної біблійної науки у київському й європейському контекстах у зв'язку з духовними й методологічними потребами православної культури означеного періоду; точніше зрозуміти специфіку дисциплінарного структурування і жанрових особливостей біблієзнавчих досліджень у КДА. Цим збагатилося релігієзнавче осмислення Біблії як сакрального тексту, базового для вітчизняної духовної культури, а саме: аналіз його функціонування у просторі церковних літургійних і паралітургійних практик, а також науково-богословське осягнення у процесі інституціалізації біблієзнавчої академічної спільноти.

2. Значно розширено джерельну базу емпіричних описів і теоретичних оцінок біблійної науки й освіти у КДА на підставі введення до наукового обігу та систематичного аналізу широкого кола біблієзнавчих текстів, корпусу академічних інституційних документів, раніше не досліджених професорських відгуків і рецензій на твори академічних вихованців із біблієзнавчої тематики. На цій підставі була встановлена еволюція проблемного поля досліджень Біблії, предметно-дисциплінарної структури, методологічних і світоглядних засад академічного й популярного викладу знань про неї.

3. Зародки біблієзнавчих досліджень і викладів у київській православній культурі історично пов'язані з богословською й навчальною практикою у Київській академії «могилянської доби» (XVII–XVIII ст.), засновані на потужному фонді європейської біблієзнавчої літератури і реалізовані у викладанні біблійних мов; текстуальній і філологічній критиці Біблії; початках перекладацької праці; адаптованих до потреб біблійної освіти авторських спробах біблійної екзегези. На підставі набуття й освоєння вітчизняного *textus receptus* (участь у загальноросійських церковних проектах виправлення церковнослов'янської Біблії) протягом «могилянського періоду» в лоні київської біблієзнавчої культури набувався досвід застосування текстуальної, філологічної, літературної, історичної критики Біблії. Еволюції могилянської доби створили передумови до розуміння розвитку біблієзнавства вже у Київській духовній академії.

4. Саме в КДА протягом XIX – початку XX ст. акумулювався навчально-організаційний ефект академічних Статутів 1814, 1869, 1884, 1910/11 рр., складалася потужна джерельно-бібліотечна й методична база, множилися зусилля кількох поколінь викладачів Академії, які своєю дослідницькою, викладацькою, просвітницькою працею презентували зміцнення й сталість предметно-дисциплінарної структури біблієзнавчої освіти. В цілому вона визначалася специфікою православної духовної академії як богословського освітнього закладу, а ядром її став розподіл за кафедрами Святого Письма Старого й Нового Завіту, біблійної історії, біблійної археології та давньоєврейської мови.

5. Дидактична позиція київських біблієзнавців як викладачів духовної школи виявилася в апологетичному наголосі на підвищення ролі Біблії в академічному та шкільному релігійно-моральному навчанні й вихованні. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вони сформулювали основні критерії та вимоги до викладання біблійних знань, до учбової і дослідницької праці студентів. Головним був захист автентичності, достовірності, єдності й ідейної цілісності біблійного тексту заради утвердження православної догматики, літургійної практики і моралі. Суттєвим компонентом викладів ставав «розбір негативних думок щодо походження та змісту» біблійних книг, а біблійна історія проголошувалася підґрунтям і зразком для осягнення історії людства загалом; саме під цим кутом зору пропагувався доробок західних біблієзнавців-апологетів. У цих умовах київські викладачі-біблієзнавці здійснювали творче наукове опрацювання біблійного матеріалу, доповнювали свої предмети новими дослідженнями та практиками. Пошук синтезу традиційно-апологетичного і наукового освоєння Біблії київськими академістами означав розширення сфери інтелектуальної свободи.

6. Специфічною для КДА стала презентація Біблії як предмету не лише академічного, але й популярного викладу. В конкретних умовах протистояння «іновірним» впливам та антирелігійній компоненті російської імперської культури православна «шкільна» або місіонерська популяризація Біблії мала стати засобом подолання релігійного індивідуалізму і зняття церковної апологетики. Укладання правил до популярних біблійних

тлумачень, пошуки шляхів створення «шкільних» коментованих Біблій, дискусії про застосування біблійного матеріалу в місіонерській праці, що відбувалися у КДА, продемонстрували суперечливість узгодження наукових процедур аналізу та раціоналізованих правил екзегези зі спрощенням й уніфікацією біблійних тлумачень заради популярного утвердження церковних догматів і практик.

7. Саме освітньо-дидактичні потреби були в КДА потужним чинником формування жанрово-тематичної структури біблієзнавчих досліджень, де визначалися, насамперед: біблійні переклади й переклади патристичних коментарів на Святе Письмо, супутні палеографічні, текстологічні, філологічні розвідки; дослідження штатних професорів у царині різних бібліологічних дисциплін, напряду пов'язані з викладанням; біблієзнавчі праці вихованців КДА, незалежно від їхньої богословської спеціалізації. Індикатором залучення київських академістів до вітчизняного та світового науково-богословського простору, їхньої рецепції різних дослідницьких і герменевтичних моделей стали критико-бібліографічні публікації: огляди, рецензії, присвячені біблієзнавчим творам іноземних і російських авторів. Цю ж роль відігравала участь низки професорів КДА конкретно як дослідників і коментаторів Біблії у таких науково-богословських проектах, як укладення «Толковой Библии Лопухина» та «Православной Богословской Энциклопедии». Важливою формою освітньо-наукової комунікації, організації дослідницької праці, чинником поширення науково значущих праць у біблієзнавчій галузі була академічна періодика, передусім ТКДА.

8. Найвиразнішими проблемно-тематичними напрямками у КДА стали: біблійна ісагогіка; біблійна екзегеза та богослов'я; біблійна історія, біблійна археологія й культура; компаративне вивчення біблійної традиції в контексті стародавніх культур і релігій; вивчення апокрифіки; текстологічна, мовно-літературна й історична критика Біблії; проблеми взаємодії Біблії та науки. Тривало актуальне ще з могилянської доби історичне, текстологічне й філологічне освоєння церковнослов'янської Біблії як маркера ідентичності біблієзнавства на вітчизняних теренах, індикатора «церковності» нових біблійних перекладів. Поставала і формувалася наукова критика масоретського тексту, його застосування в лекціях та дослідницьких публікаціях. Унікальним став досвід дослідження старозавітної поезії на православних засадах через конструктивне сприйняття методології мово- та літературознавства. У галузі біблійної археології відбувалася еволюція від освоєння первинного археологічного матеріалу до спроб історичних і культурних реконструкцій, від емпіричних описів до теоретичних узагальнень.

9. Ускладнення тематичної структури біблієзнавчих досліджень у КДА відбувалось протягом ХІХ ст. на тлі дедалі інтенсивніших контактів із західною біблійною наукою та впливів західної критичної літератури, які вимагали її критичного осмислення й опрацювання. Пошук шляхів вдосконалення біблійної науки на православних засадах своєрідно відбувався в умовах, коли традиційна біблійна ісагогіка та екзегеза мала узгоджуватися з

науковими підходами і дослідницькими техніками. Найпомітнішими вузлами полеміки київських біблієзнавців-академістів із представниками західної «негативної» біблійної критики були застосування принципу еволюціонізму й історичної критики для визначення походження, авторства і достовірності Біблії, а також питання про наукову перевірку біблійних повідомлень. Критика раціоналізму в біблієзнавстві здійснювалася на основі розуміння Біблії як Святого Письма, визнання єдності Писання й Передання, історично-догматичного підходу, «супранатуралістичного», провіденціалістського бачення історії. Водночас київські академісти спиралися на досвід західної біблійної апологетики, спрямованої проти раціоналістичних теорій.

10. Київські біблієзнавці на початку ХХ ст. сформували виразну апологетичну реакцію на західний раціоналізм і низку внутрішніх чинників, які нівелювали роль Біблії в суспільній свідомості. Апологетика мала визначати біблієзнавчі студії, академічне й шкільне викладання, приватне та публічне читання Біблії. Її ядром було релігійне, «об'явлене» знання, зафіксоване «священною» біблійною історією та витлумачене з позицій християнського персоналізму, провіденціалізму і телеології. Потужний «охоронний» мотив ідеологічної реакції зі сторони офіційних представників духовно-академічної спільноти вплинув і на тодішню візію конкретних біблійних досліджень і викладання знань про Біблію. Становлення апологетичної позиції в духовно-академічному біблієзнавстві стало важливою рисою еволюції київської православної богословської культури.

11. Поряд із цим, упродовж ХІХ – початку ХХ ст. у КДА склалася традиція, що ґрунтувалася на історичному підході, на залученні до біблійних досліджень даних різних наук з актуальних закордонних джерел. Важливими були пошуки «синергійного» зв'язку науки й богослов'я на біблійному ґрунті. Так, дотримуючись розуміння всесвітньої історії, де прообразом була історія біблійна, деякі окремі дослідники допускали визнання історичного розвитку релігійності людства. Це дозволяло їм застосовувати компаративній підхід до аналізу еволюції релігійних явищ, долало однобічність теїстичної і телеологічно-провіденціалістської рефлексії, стимулювало зародження в КДА елементів «проторелігієзнавства» на ґрунті біблійних досліджень. Евристична цінність цієї інтелектуально-методологічної парадигми полягала в пошуку балансу між вірністю догматичній традиції й можливостями наукової раціональності. Цей пошук був продуктивним для православного біблієзнавства як галузі досліджень, здатної розвиватися і в богословському, і в науково-критичному аспектах.

12. Протягом ХІХ – початку ХХ ст. у КДА в сфері дослідження та викладання Біблії транслиювалася в часі справжня «школа», або «традиція», що виникла на основі реальної спадкоємності віроповчальних позицій, методологічних і герменевтичних програм, дослідницьких та викладацьких практик, творчим опрацюванням власного досвіду й критичною рецепцією здобутків інших традицій. Її культурно-національна ідентичність визначалася адаптацією іноземного й іновірного досвіду вивчення Біблії до православної мовної й літургійної специфіки. Релігійно-культурна уніфікація за

великоросійськими зразками, одним із форпостів якої у ХІХ ст. стала КДА, сформувала надетнічну «імперську ідентичність», котра визначала свідомість більшості київських біблієзнавців. Водночас існувала «київська» регіональна й особистісна специфіка викладацької й науково-дослідної діяльності професорів-біблієзнавців КДА, котрі все ж були причетні до формування інтелектуального середовища, в якому народився феномен українства, а згодом розвивалося українське життя у перші пореволюційні роки.

13. Доробок ХІХ – початку ХХ ст. у царині дослідження Біблії та викладання знань про неї знаменував нову добу в осягненні київською духовно-академічною спільнотою власної духовної й теоретичної спадщини, в її інтеграції до вітчизняного й європейського наукового, богословського, освітнього процесів. Зразки високої наукової фаховості й богословської культури, які продемонстрували викладачі й вихованці КДА у цій галузі, і сьогодні свідчать про наукову значущість київської духовно-академічної традиції в біблієзнавстві та про необхідність її подальшого вивчення. Здійснене дисертаційне дослідження пропонує продуктивну модель наукової реконструкції київського духовно-академічного біблієзнавства, актуальну як для світської, так і для духовної школи.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. Головащенко С. І. Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.: моногр. [Текст] / С. І. Головащенко. – К. : Вид. відділ УПЦ, 2012. – 356 с., іл. (29,5 друк. арк.);
2. Головащенко Сергій. Філософські, методологічні та методичні засади бібліологічної освіти в Київській духовній академії (остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / Сергій Головащенко // Філософська освіта в Україні: історія і сучасність : колект. моногр. / за ред. М. Л. Ткачук. – К. : НаУКМА ; ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2011. – 419 с. – С. 95–125 (2,0 друк. арк.);

Статті в українських та зарубіжних фахових виданнях:

1. Головащенко С. І. Київська духовно-академічна традиція ХІХ – початку ХХ ст. в історії вітчизняного біблієзнавства [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 19 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Стилос, 2001. – С. 87–96 (0,8 друк. арк.);
2. Головащенко С. І. Біблійна та біблеїстична книжність в Київській академії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.: європейський контекст [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 20 : Філософія та

- релігієзнавство. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 55–64 (1,0 друк. арк.);
3. Головащенко С. І. Європейська біблеїстика в Київській академії: текстуальна репрезентація персоналій та традицій [Текст] / С. І. Головащенко // Магістеріум. – Вип. 9 : Історико-філософські студії. – К. : Стилос, 2002. – С. 22–34 (1,0 друк. арк.);
  4. Головащенко С. І. Біблійне коріння поезики Григорія Сковороди та проблема його дослідження в КДА [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 21 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – С. 37–48 (1,3 друк. арк.);
  5. Головащенко С. І. Біблеїстична проблематика в Академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА») [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 35 : Київська Академія. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 51–60 (1,3 друк. арк.);
  6. Головащенко С. І. Викладання й вивчення біблійних мов у Київській духовній академії: культурно-конфесійні та ідеологічні обставини [Текст] / С. І. Головащенко // Магістеріум. – Вип. 13 : Історико-філософські студії. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 56–64 (1,0 друк. арк.);
  7. Головащенко С. І. Церковнослов'янська та слов'яно-руська біблійна книжність в Київській духовній академії: текстуальна «присутність» та проблема дослідження [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 25 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 74–79 (0,6 друк. арк.);
  8. Головащенко С. І. Як вивчалися біблійні старожитності в Київській духовній академії [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 37 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. – С. 61–67 (0,8 друк. арк.);
  9. Головащенко С. І. «Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» Я. О. Олесницького: передісторія російської тлумачної Біблії [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 50 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. – С. 56–63 (0,9 друк. арк.);
  10. Головащенко С. І. «Українська Псалтир» М. О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту [Текст] / С. І. Головащенко // Магістеріум. – Вип. 23 : Історико-філософські студії. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. – С. 55–62 (0,5 друк. арк.);
  11. Головащенко С. І. Західноєвропейська біблійна критика в Київській академії: досвід сприйняття (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 63 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. – С. 79–83 (0,6 друк. арк.);
  12. Sergij Gołowaszczenko. Recespcia europejskiej krytyki biblijnej w Akademii Kijowskiej. Wymiar hermeneutyczny i ideologiczny [Текст] /

- Gołowaszczenko Sergij // ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich. – Nr 7/2007. – Rzeszow : Uniwersytet Rzeszowski, 2007. – S. 191–200 (0,6 друк. арк.);
13. Головащенко С. І. З історії біблійної текстуальної критики в Київській духовній академії: Я. О. Олесницький [Текст] / С. І. Головащенко // Магістеріум. – Вип. 30 : Історико-філософські студії. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – С. 65–71 (0,6 друк. арк.);
  14. Головащенко С. І. Про становлення проблемного та методологічного простору київської духовно-академічної біблеїстики: С. М. Сольський та Я. О. Олесницький [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 76 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – С. 48–57 (1,1 друк. арк.);
  15. Головащенко С. Філософські та богословські засади західноєвропейської біблеїстики: досвід критики та рецепції в КДА (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / С. Головащенко // Могилянські історико-філософські студії : [зб. наук. праць / ред.-упоряд. : І. А. Бондаревська, В. П. Козловський]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – С. 188–213 (1,5 друк. арк.);
  16. Головащенко С. І. З історії літературної критики Біблії в Київській духовній академії: Яким Олесницький та його «ритм и метр ветхозаветной поэзии» [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 89 : Філософія та релігієзнавство. – К. : Універс. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – С. 54–59 (0,8 друк. арк.);
  17. Головащенко С. І. Історична критика Біблії та виклад біблійної історії в КДА кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Ф. Покровський та В. Рибінський) [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 102 : Філософія та релігієзнавство. – К. : НаУКМА ; ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2010. – С. 65–71 (0,8 друк. арк.);
  18. Головащенко С. И. Изучение «библейских древностей» в Киевской духовной академии во второй половине ХІХ – начале ХХ ст.: опыт межкультурного и межконфессионального взаимодействия [Текст] / С. И. Головащенко // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 2. – Ч. 1. – Нижний Новгород : Изд-во Нижегород. госун-та, 2010. – С. 201–207 (0,8 друк. арк.);
  19. Golovashchenko S. The European Tradition of Biblical Studies as a Platform of Religious and Cultural Pluralism: The Experience of Kyiv Theological Academy (the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century) [Текст] / Sergii Golovashchenko // Pluralizm kulturowy i religijny wspólczesnego świata. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Henrykowi Zimoniowi SVD w 70 rocznicę urodzin / eds. Z. Kupisinski, S. Grodz. – Lublin : Wydawnictwo KULm, 2010. – S. 131–140 (0,7 друк. арк.);
  20. Головащенко С. І. Студентські твори з бібліології в Київській духовній академії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: вимоги та критерії оцінювання [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 115 :

- Філософія та релігієзнавство. – К. : ВПЦ НаУКМА, 2011. – С. 76–83 (1,2 друк. арк.);
21. Головащенко С. І. Викладання біблійологічних дисциплін у Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.: структура і зміст [Текст] / С. І. Головащенко // Магістеріум. – Вип. 47 : Історико-філософські студії. – К. : ВПЦ НаУКМА, 2012. – С. 60–67 (1,2 друк. арк.);
  22. Головащенко С. И. Апологетический компонент в работах библеистов Киевской духовной академии конца ХІХ – начала ХХ в. (к проблеме сопоставления богословского и научного дискурсов) [Текст] / С. И. Головащенко // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – Сер. I : Богословие. Философия. – 2013. – Вып. 3 (47). – М., 2013. – С. 60–74 (0,7 друк. арк.);
  23. Головащенко С. И. Библия в свете «популярного дискурса»: киевские поиски и дискуссии конца ХІХ – начала ХХ в. [Текст] / С. И. Головащенко // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2013. – № 5. – Ч. 1. – Нижний Новгород : Изд-во Нижегород. госун-та, 2013. – С. 254–258 (1,05 друк. арк.);
  24. Головащенко С. І. Між академічним вивченням і місіонерською популяризацією Біблії: «особлива думка» професора Володимира Рибінського [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 141 : Філософія та релігієзнавство. – К. : ВПЦ НаУКМА, 2013. – С. 23–31 (1,05 друк. арк.);
  25. Головащенко С. І. Біблієзнавство в Київській духовній академії (ХІХ – поч. ХХ ст.): деякі понятійно-термінологічні питання дослідження [Текст] / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 154 : Філософія та релігієзнавство. – К. : НаУКМА, 2014. – С. 84–88 (0,5 друк. арк.);
  26. Головащенко С. І. Біблієзнавство в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.: джерелознавчий аспект дослідження [Текст] / С. І. Головащенко // Магістеріум. – Вип. 55 : Історико-філософські студії. – К. : НаУКМА, 2014. – С. 55–62 (0,95 друк. арк.);

Статті і тези в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій:

27. Головащенко С. І. Святе Письмо в Україні (поширення та інтерпретація): киево-могилянська традиція в європейському контексті [Текст] / С. І. Головащенко // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст / редкол. : В. С. Горський (голова) та ін. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 213–250 (2,0 друк. арк.);
28. Головащенко С. І. Біблійна археологія та палеографія в КДА і становлення Церковно-археологічного музею [Текст] / С. І. Головащенко // Могилянські читання 2002 року: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть : зб. наук. праць / ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : ВІПОЛ, 2003. – С. 115–123 (0,5 друк. арк.);

29. Головащенко Сергій. Книжні джерела для вивчення Біблії в Київській академії: кілька міркувань щодо контекстуальної реконструкції [Текст] / Сергій Головащенко // Київська Академія. – Вип. 2–3. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. – С. 229–236 (0,6 друк. арк.);
30. Головащенко Сергій. Про деякі аспекти бібліологічної спадщини С. М. Сольського: біблійна ісагогіка [Текст] / Сергій Головащенко // Київська Академія. – Вип. 4. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. – С. 95–109 (1,1 друк. арк.);
31. Головащенко Сергій. До питання про становлення в Київській духовній академії біблійної археології як науки: досвід Я. О. Олесницького [Текст] / Сергій Головащенко // Київська Академія. – Вип. 5. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – С. 73–81 (0,5 друк. арк.);
32. Головащенко Сергей. Талмудическая мифология в свете библейской критики: Аким Олесницкий (Из истории библеистики и иудаики в Киевской духовной академии XIX – начала XX в.) [Текст] / Сергей Головащенко // От Библии до постмодерна: Статьи по истории еврейской культуры. Библейские исследования. Еврейская мысль. – М. : Книжники ; Текст, 2009. – С. 196–203 (0,35 друк. арк.);
33. Головащенко Сергій. Біблія як предмет популярного вивчення: кївська візія кінця XIX – початку XX ст. (Володимир Рибінський) [Текст] / Сергій Головащенко // Київська Академія. – Вип. 8. – К. : Критика, 2010. – С. 44–50 (0,5 друк. арк.);
34. Головащенко С. І. Синодальний переклад Біблії та герменевтика бібліологічного викладу: досвід Київської духовної академії [Текст] / С. І. Головащенко // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. Межі мультикультуралізму в постсекулярному суспільстві. – Донецьк : Наука і освіта, 2011. – С. 57–59 (0,3 друк. арк.);
35. Головащенко С. І. Про роль «могилянської доби» в становленні й розвитку кївського духовно-академічного біблієзнавства [Текст] / С. І. Головащенко // Труды Київської Духовної Академії. – № 19. – К. : КДАіС, 2013. – С. 100–107 (0,5 друк. арк.);
36. Головащенко С. И. Учебная и научная деятельность Киево-Могилянской академии. Библистика [Текст] / С. И. Головащенко // Православная энциклопедия. – Т. 32. – М. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. – С. 707–709 (0,35 друк. арк.);
37. Головащенко С. И. Учебный процесс и научный потенциал КДА (XIX – нач. XX в.). Библистика [Текст] / С. И. Головащенко // Православная энциклопедия. – Т. 33. – М. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. – С. 110–116 (1,04 друк. арк.);
38. Головащенко С. И. «Муж света и разума...» (видатний біблієзнавець та громадський діяч КДА кінця XIX – початку XX ст. В. П. Рибінський) [Текст] / С. И. Головащенко // Труды Київської Духовної Академії. – № 20. – К. : КДАіС, 2014. – С. 55–70 (1,1 друк. арк.)

АНОТАЦІЯ

Головащенко С. І. Біблієзнавство в Київській духовній академії (XIX – поч. XX ст.): становлення і розвиток. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

У дисертації вперше у вітчизняній науці здійснено реконструкцію біблієзнавства в Київській духовній академії XIX – початку XX ст. як цілісної системи дослідницької та викладацької діяльності, невід’ємного компонента духовно-академічної культури. Проаналізовано передумови, історико-культурний, освітній і релігійний контекст, ідейні та інституційні чинники формування в КДА означеного періоду як академічного, так і популярного дискурсів вивчення та освоєння Біблії.

На підставі введення до наукового обігу й систематичного аналізу широкого кола малодосліджених біблієзнавчих творів, корпусу академічних інституційних документів і першоджерел уперше сформовано джерельну базу вивчення київського духовно-академічного біблієзнавства XIX – початку XX ст. Висвітлено досвід викладацької праці та науково-богословської творчості видатних дослідників Біблії – представників КДА цього періоду, таких, як єп. Філарет (Філаретов), С. М. Сольський, Я. О. Олесницький, Ф. Я. Покровський, А. С. Царевський, архієп. Василій (Д. І. Богдашевський), В. П. Рибінський, О. О. Глаголев та ін.

На основі аналізу теоретичної спадщини провідних біблієзнавців КДА окреслено проблемне поле, предметно-тематичну та жанрову структуру фахових досліджень, виявлено їх науково значущі результати у конкретних галузях біблієзнавства, а саме в біблійній ісагогіці й екзегезі, біблійній археології, текстуальній, філологічно-літературній, історичній критиці Біблії.

Викладання біблійних знань у КДА зазначеної доби досліджено з погляду становлення його структури, особливостей змісту й методики. Висвітлено напрями дидактичного теоретизування київських біблієзнавців-академістів, у т.ч. їхні погляди на Біблію як на об’єкт не лише академічного, а й популярного викладання. У цьому зв’язку осмислено набутий викладачами і вихованцями КДА досвід популяризації знань про Біблію та їх застосування в просвітницьких і місіонерських церковних практиках.

Зміст і специфіку біблієзнавчих досліджень київських академістів визначено й проаналізовано як у контексті церковно-богословських завдань Київської духовної академії, так і в контексті взаємодії з європейською та світовою біблійною наукою.

Ключові слова: Київська духовна академія, Біблія, біблієзнавство, бібліологія, біблієстика, біблійна ісагогіка, біблійна екзегеза, біблійна археологія, біблійна критика, біблійна освіта, богословська освіта.

АННОТАЦИЯ

Головащенко С. И. Библиеведение в Киевской духовной академии (XIX – нач. XX в.): становление и развитие. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

В диссертации впервые в отечественной науке осуществлена реконструкция библиеведения в Киевской духовной академии XIX – начала XX в. как целостной системы исследовательской и преподавательской деятельности в контексте высшего православного духовного образования, религиозно-просветительской, миссионерской церковных практик, а также в контексте взаимодействия религиозного и научного знания. Библиеведение здесь изучается как специфический феномен богословской, научной и гуманитарной культуры того времени и как проявление персонального творчества. Проанализированы предпосылки, историко-культурный, образовательный и религиозный контекст, идейные и институциональные факторы формирования в КДА названного периода как академического, так и популярного дискурсов освоения Библии.

На основании ввода в научный оборот широкого круга малоизученных научно-богословских трудов, корпуса академических институциональных документов и первоисточников впервые сформирована источниковая база исследования киевского духовно-академического библиеведения XIX – начала XX в. Впервые систематически проанализированы ряд учебно-методических документов, программ и конспектов учебных курсов, материалы дискуссий по теоретическим и дидактическим вопросам, преподавательские отзывы и рецензии на сочинения по библейской тематике.

Освещен опыт преподавательской работы и научно-богословского творчества выдающихся исследователей Библии – представителей КДА этого периода, таких, как еп. Филарет (Филаретов), С. М. Сольский, А. А. Олесницкий, Ф. Я. Покровский, А. С. Царевский, архиеп. Василий (Д. И. Богдасhevский), В. П. Рыбинский, А. А. Глаголев и др.

На базе анализа теоретического наследия ведущих библиеведов КДА очерчены проблемное поле, предметно-тематическая и жанровая структура их профессиональных исследований, выявлены научно значимые результаты в конкретных отраслях библейских исследований, а именно в библейской исагогике и экзегезе, библейской археологии, текстуальной, филологической, литературной и исторической критике Библии.

Преподавание библейских знаний в КДА отмеченного периода исследовано с точки зрения становления его структуры, особенностей содержания и методики. Установлено, что поиски и усилия академистов-библиеведов были направлены на усиление роли изучения Библии в процессе богословской подготовки, на повышение качества изучения оригинальных библейских языков и совершенствование учебных пособий. Доказано также, что их дидактические подходы, в соответствии с задачами православного богословского образования, религиозного воспитания и миссии,

основывались на защите подлинности, достоверности и целостности библейского текста. Освещен и осмыслен приобретенный профессорами и воспитанниками КДА опыт популяризации знаний о Библии, их применения в просветительских и миссионерских церковных практиках.

Содержание и специфика библеведческих исследований киевских академистов определены и проанализированы как в контексте церковно-богословских задач Киевской духовной академии, так и в контексте взаимодействия с европейской и мировой библейской наукой. Научно значимыми результатами тут стали, в частности: в библейской текстологии и филологической критике – сопоставление церковнославянского и масоретского текстов, научное и учебное применение авторских библейских переводов; в библейской археологии – эволюция от эмпирических описаний первичного археологического материала в сторону историко-культурных реконструкций и теоретико-методологических обобщений; в библейской исагогике – обоснование создания православных исагогических пособий на основе взаимодействия исторического и догматического подходов; в литературной критике Библии – конструктивное использование достижений тогдашнего языкознания и литературоведения для анализа ветхозаветной поэтики; в библейской герменевтике и экзегезе – истолкование русского Синодального перевода с применением филологического и историко-культурного анализа.

Отношение киевских академистов к зарубежной науке о Библии основывалось на рецепции достижений ортодоксальных исследователей и отрицании рационалистической «негативной» библейской критики на основании принципов сакральности Библии, историко-догматического единства Писания и Предания, супранатурализма и провиденциализма. В то же время признание рядом киевских библеведов принципа эволюции религиозности человечества сделало возможным применение исторического и компаративного подходов, способствуя зарождению в КДА элементов «проторелигиоведения» на почве изучения Библии. Так складывалась эвристически ценная исследовательская парадигма, основанная на критическом освоении зарубежных источников, на использовании актуальных научных данных, на стремлении к балансу между верностью догматике и требованиями научной рациональности.

Ключевые слова: Киевская духовная академия, Библия, библеведение, библиология, библеистика, библейская исагогика, библейская экзегеза, библейская археология, библейская критика, библейское образование, богословское образование.

SUMMARY

Golovashchenko S.I. Biblical Studies in the Kiev Theological Academy (the 19th and early 20th centuries): Evolvement and Development, – Manuscript.

Thesis for doctor of philosophy degree in specialization 09.00.11 – religious studies. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2015.

For the first time in the Ukrainian academic research, this dissertation reconstructs the biblical studies at the Kiev Theological Academy in the 19th and early 20th centuries, examining it as a holistic system of academic studies and teaching and as an integral component of theological academic culture. It reviews the prerequisites, the historical, cultural, educational and religious context, and the ideological and institutional factors that contributed to the evolvement of the KThA during the period in question with regard to both academic and popular discourses in the study and exploration of the Bible.

By introducing into the academic use and undertaking a systemic analysis a wide range of hardly ever researched Biblical studies, academic institutional documents, and original works, the dissertation outlines for the first time a pool of resource literature for research of the Kyiv theological and academic Biblical studies of the 19th and early 20th centuries. The dissertation examines the teaching, research and theological study experiences of outstanding biblical scholars of the Kiev Theological Academy of the given period, such as Bishop Filaret (Filaretov), S. M. Solsky, Ya. A. Olesnytsky, F. Ya. Pokrovsky, A. S. Tsarevsky, Archbishop Vasiliy (D. I. Bohdashevsky), V. P. Rybinsky, O. O. Glagolev and others.

By analyzing the theoretical heritage of the leading biblical scholars of the KThA, the dissertation outlines a range of key issues and genre structures of the specialized studies and identifies their academically significant results in specific areas of biblical studies, namely biblical isagogics and exegesis, biblical archaeology, and textual, philological, literary and historical critique of the Bible.

The academic teaching of biblical knowledge at the Kiev Theological Academy of that period has been examined in terms of the evolution of its structure, specific content and methods. The dissertation reviews the didactic theorizing of Kyiv biblical academics, including their views on the Bible as a source for not only academic but also popular teaching. In this regard, the dissertation captures the experiences gained by the KThA professors and students in promoting the biblical knowledge and applying it to catechetical, educational, and missionary religious practices.

The content and specific aspects of the biblical studies by Kyiv academics has been analyzed and defined both in light of the church and theological objectives of the Kiev Theological Academy and its interaction with the European and world biblical studies.

Key words: Kyiv Theological Academy, the Bible, biblical studies, bibliology, biblical research, biblical isagogics, biblical exegesis, biblical archaeology, biblical criticism, biblical education, theological education.